

B E L Y S N I N G .

Jfr frågelistan "Syn, ljus och mörker", där bl.a. lysa behandlas! Märk, att stearinljus, fotogenbelysning (frånsett punkt 46), gasbelysning och elektrisk belysning ej böra behandlas!

1. Lyse: är ordet levande i målet? Finns det i flertal?
Ex.: de skulle betala så dyra lysen.

Har lyse annan betydelse än i riksspråket? Ex.: 'tran i lampor', 'blank tran, använd vare sig till lyse eller till annat bruk', 'norrskan', 'snabbt förbifarande sken'.

Finns annan beteckning för lyse: lysesedt, lysverk, lyxe, seelse, tände?

Finns några talesätt och seder i fråga om den tid, under vilken man borde använda artificiell belysning? Ex.: Tranan bär ljus i säng. Vårfrudagskvällen ska solen skina på grötfatet.
Jfr punkt 19!

2. Tända (tända i): är ordet levande i målet?

Andra beteckningar för att 'tända' (ett bloss, ett ljus etc.): sätta i brinning, fästa i, tärta på?

Jfr frågelistan "Eld och eldgörning" s. 1 om 'fatta eld'!

Finns ett ord tänt 'brinnande lyssticka eller ljus eller lampa'? Ex.: de tog täntet ut i sterset.

Finns någon från riksspråket avvikande beteckning för att 'ha ljus tänt': ha ljus uppe?

3. Beteckningar för 'bränna ljus': elda ljus?

4. Vid vilka arbeten - frånsett de vanliga arbetena inne i stugan - använde man sig av artificiell belysning? Ex.: vid arbetet med kreaturen i fähuset; vid främmande hantverkares arbete i gården; vid spånad m.m. i fähuset; vid vedhuggning på vedbacken eller i vedlidret; vid tröskning; vid mosstagnning på någon hed; vid odlingsarbete; vid ljustring.

Vilka belysningsmedel använde man vid här avsedda arbeten?
Ex.: vid arbete i fähuset bloss eller dank eller tjärvedsstickor eller liten blecklampa; vid vedhuggning fetved på en stenhäll eller stockeld på marken; vid tröskning torrvedseld i spis eller tjärvedsstickor eller bloss eller kådljus eller beckljus el-

ler talgljus eller rovoljelampa; vid mosstagning talgljus; vid odlingsarbete järnställning med tjärved; vid ljustring järnställning med tjärved.

5. Använde man sig av särskilda personer (barn eller tjänstefolk) som skötare av lyset vid arbete i stugan, på logen eller annorstädes? Vari bestod vården av belysningen: att hålla i lysstickan? att se efter elden i spisen? Hur kallade man den, som skötte lyset: lysare, ljushållare, tyrtäfsa? Funnos skämtsamma uttryck om lysarelön ('ett halvt havrekorn för var kol-kappe', 'en smäll på örat', 'lysaren får alltid beröm')

6. Finnas några minnen av, att man använt lysande ämnen ur naturen som lysmedel? Ex.: Man samlade murken ekbark och placerade dessa barkstycken med vissa mellanrum utefter en stig, där man ville hitta i mörker. På samma sätt användes dels lysmaskar, dels en svampart, vilken senare man även använde att på vintern lysa sig i ladan.

Beteckning för 'murket, självlysande trä': lysved?

7. Finns något minne av att man använt glödande kol (glöd-kol) som lysämne? Hur höll man det glödande kolet: mellan två stickor? Vid vilka tillfällen använde man glödande kol som lysämne: då man gick till källan?

8. Hur benämndes sådan ved, som var ägnad att tjäna ej blott uppvärmnings- utan även belysningsändamål? Ex.: ljuster-törve, lysved, lystörve, stöjtjyre, tjärved.

Redogör noggrant för, varav lysveden bestod (kådrick ved? torrved? enstubbar?) och hur den anskaffades!

Varav utgjordes lysvedens underlag? Ex.: den vanliga spisen i stugan; särskild nisch i spismuren (lysspis); för belysningsändamål särskilt avsedd spismur på logen (lyshus); från logens tak nedhängande härd av järn; på stång sittande ställning av järnspänger, använd vid ljustring eller vid odlingsarbete (brandjärn, ljusjärn, lysjärn, lysningsjärn, lyskarl, ljusterpanna).

9. Beteckning för 'sticka, använd för belysningsändamål'? Ex.: lyssticka, pärk, pärta, fyrpärta, lyspärta, tallpärta, pärtsticka, spiktvet, spingesticka, stickbloss, tjärsticka, varmesticka.

10. Beteckning för att 'med kniv sönderdela ved till lysstickor': klyva, spika, spinga?

Vilket slags ved användes till lysstickor? Var pärtvedstocken kluven itu, innan den späntades till lysstickor? Hur benämndes det stycke trä, ur vilket lysstickor klövos: gadd, ljusämne, pärtsale, pärtträsspjälk, spinge, stickved, träspeta?

Redogör för själva klyvningen samt för stickvedens och lysstickans storlek! Hur skedde klyvningen i förhållande till årsringarna i veden? Vilka skulle utföra klyvningsarbetet? När utfördes det?

Sammanbundna lysstickorna efter klyvningen till buntar? Hur benämndes en dylik bunt: spingestickekarve? Användes vidjor eller stickor vid hopbuntningen?

Var lades lysstickorna efter klyvningen för att torka? Ex.: i lysspisen; i ugnsgreven; i en lysstickhäck; på en pärthjälle eller pärtlave? Hur benämndes en vågrätt liggande stång i pärthjällen: pärtstång, pärtås?

11. Hur bar man lysstickan, om man behövde föra med den under arbete och ville ha händerna fria? Ex.: instucken i bältet; i munnen; fästad i huvudbohaden.

12. Förekom det, att lysstickorna lades på ett underlag, då de skulle användas? Brukade man lägga flera stickor samtidigt på detta underlag? Varav bestod underlaget? Ex.: av en järngryta; av en glugg vid bakugnsöppningen (lyshål, förlysehål; hur kallades stickorna i detta fall; förlyse, gluggstickor, ugnstickor?); av en lysspis (jfr punkt 8); av en stenhäll på logen (logastol).

13. Förekom det, att lysstickorna stukos in i springorna mellan väggstockarna eller på annat sätt fästes vid väggen? Använde man därvid stickhållare, som hängdes upp på en spik eller direkt slogos fast i väggen? Hur benämndes dessa stickhållare: brandjärn, sticktand?

14. Är fristående hållare för lysstickor kända i bygden? Hur benämndes den? Ex.: ljuskäring, lysare, lysknekt, lyskäring, lysgumma, lys-ola, lysandebrit, lys-sara, pärtkäring, pärtlysare, stickdalla, stickkäring.

Kunde stickhållaren placeras uppe i spisen? på ett bord?

Beskriv i detalj den i bygden kända stickhållarens konstruktion! Kunde lyset höjas och sänkas efter behov? Hur fästes lysstickan i klykan: på kant eller med breddsidan uppåt? Sammanhängande sättet att fästa ljusstickan med det sätt, varpå klyvningen gjorts? Funnos stickhållare, avsedda för flera än en lyssticka? Användes en brädlapp med flera inskrifningar (sticktand) att fästa lysstickorna i?

15. Hur tändes lysstickan? Hur betecknas att 'hålla lysstickan i lutande läge': stöpa? Hur benämndes ett kolnat parti av en lyssticka: kåse, kåsne, pärttjuv? Hur kallades det att 'ta bort kolet från en lyssticka': skara, sköra?

16. Bloss (blass, blost, bals, blys, blås): är detta ord levande i målet?

Finns annan beteckning för 'bloss'? Ex.: bleke, eldslage, eldläge, kyndel, stickljus, tande, tjårljus.

17. Vilket slags ved användes till bloss? Hur anskaffades lämplig, kådrik ved? Hur benämndes dylik ved: flågbrand, ljusämne? Förekom det, att man tog stänger från bastun för att använda dem till bloss?

Redogör för tillverkningen av ett bloss och för blossets storleksförhållanden och delar? Är bloss utan någon sammanbindning av stickorna känt? Var hanken (harken) av vidja eller av järn? Var den flyttbar? Fanns i blosshanken någon anordning för blossets bärande i munnen: taterpinne? Funnos bloss av olika storlekar för olika ändamål? Fanns särskild, i hela sin längd uppsplittrad torrvedsstör, använd som bloss ute: meting? Förekom det, att splittrorna fylldes med kåda?

18. Vid vilka tillfällen använde man bloss? Ex.: vid bakning; vid arbete i lagården; vid arbete i smedjan; då man skulle spänna för hästen i mörker; som skydd mot vargar, då man gick ute i mörker; vid färd till julottan.

Hur benämndes den brasa, som bildades framför kyrkan av julblossen?

Finns i bygden några uppgifter om användningen av bloss i gruvor? Vid vilka tillfällen använde man sig av "taterpinne"?

19. Redogör för, på vad sätt blosset bars i handen eller i munnen!

Funnos trä- eller järnklykor, i vilka blossen fästes? Voro dessa klykor fastsatta i väggen (eldshåll), eller voro de försedda med fot för att ställas på golvet (eldsfot)?

Förekom det, att blosset lades på ett underlag, då det skulle användas? Varav bestod detta underlag? Ex.: ett säte; en stenhäll (ljushäll); en gammal gryta.

Giv ex. på hithörande talesätt och seder!: Helga bär in ljushällen, och Mats bär ut henne. På fettisdagen kastade man ut stickblosset genom fähusgluggen.

20. Hur tändes blosset? Hur sköttes det sedan? Ex.: kara av kolen.

21. Fackla (d.v.s. mera konstmässigt åstadkommet bloss, t.ex. garn, doppat i något brännbart ämne): äro ordet och saken levande i bygden?

22. Ljus: användes detta ord i målet som beteckning för 'ljus att lysa med'? Eller fanns annan beteckning härför? Ex.: glo (ska jag låta gloan glo 'låta ljuset brinna?')

23. Dank (dänk, danke): är detta ord levande i målet? Vad betyder det: 'ljus av sämre talg', 'talgljus, som brinner dåligt', 'litet, smalt ljus', 'ljus, förfärdigat av den senast kvarblivna talgen', 'ljus med veke av skäktavfall'?

Vari bestod skillnaden i användning mellan ljus och dankar? Ex.: ljus i stugan, dank i fähuset; ljus på bordet och dahk vid dörren.

Vilka sammansättningar med dank finnas i målet? Ex.: diskdank 'smalt ljus, förfärdigat av sista talgen'; eldameddank 'ljus att göra upp eld med'; gorrdank 'sämre ljus av talg och grankåda'; klenedank 'sämre talgljus, som med tummen klenades fast i en stolpe på logen'; ljusdank.

24. Beteckning för 'ljusstump'? Ex.: ljuspurr, ljusstjolk, ljusstubb, lyktände 'ljusbit att sätta i lyktan', snopp.

25. Beteckning för 'litet, smalt ljus'? Ex.: dangling, dåse, göd, göt, pena, peneka, pistring, pirra, prås, pisspråsa, påjta, svepa, pärting, pärt, veke.

26. Beteckningar för olika slag av ljus, utgående från det material, varav ljuset tillverkats, eller det sätt, varpå tillverkningen skett? Ex.: beckljus, kådljus, talgljus, talg-

dank, vaxljus; väländeljus 'ljus, stöpt i strupe av slaktat nötkreatur'.

27. Beteckning för 'talg, använd till ljusstöpning': ljusfett, ljustalg? för 'den sämre talg, som sist är kvar i ljuskärnan': efterslank? för 'osmält, obrukbar bottensats av talg': kråte? för 'talgklump på ljus': grev? för 'talg, som flyter ut från ljuset och kröker sig likt ett hyvelspån': likspån?

28. Veke, vekan: är ordet levande i målet?

Finns annan beteckning för 'ljusveke'? Ex.: ljustana, ljustande, tåne, tånge.

29. Stöpa (ljus): är ordet i denna betydelse levande i målet?

Finns annan beteckning för att 'stöpa ljus'? Ex.: göra ljus.

30. Beskriv i detalj, hur vanlig stöpning av talgljus gick till!

Vid vilken tid på året skedde ljusstöpningen? Var höll man till under densamma? Vad fordrades av rummet, där man stöpte ljus (kallt? intet drag)?

Vad slags talg använde man till ljusstöpningen (av vilka djur? finare eller sämre)? Var förvarades denna talg (talgho)? Skulle talgen hackas i hackho? dängas på ett fårskinn? Hur försiggick smältningen av talgen? Tråg? Kopparformar? Kärna (ljusholk, ljuskärna, ljustena)? Upphettade hammare? Gryta eller så? Hett vatten, på vilket talgen flöt?

Av vad slags garn (ljusavekagarn) förfärdigades vekarna (blångarn; skäktefallsgarn; bomullsgarn)? Var det äfsingar, som användes till vekar? Snoddes eller tvinnades garnet före användningen? Hur gick snoendet till (huggkubbe? spikar)? Smordes det med talg?

Hur benämndes de pinnar, på vilka vekarna trädde upp: ljusstickor, ljusspetor? Voro de av trä eller av järn? Hur många vekar trädde samtidigt på en pinne? Beskriv själva neddopningen!

Hur upphängdes vekarna för att svalna (stockas)? Två säten? Två käppar på stolar? Vävspjäll på stolar? Hur undvek man, att talgdropparna skulle förfaras? Hur förfor man, om talgen började tryta? Hälldes mera hett vatten i kärnan?

Skulle nedre delen av ljusen efter stöpningen skäras av?
Hur benämndes detta: snoppa ljusen?

Hur många ljus kunde man normalt stöpa på en dag?

31. Förekom det, att talgljus stöptes i bleckform (ljuspipa)? Hur benämndes sådana ljus: formljus? Användes vid dylik ljusstöpning ett bord: stöpbord?

Förekom det, att enklare talgljus stöptes i strupe av slaktad häst eller ko?

32. Skilde man på olika slag av talgljus, vilka ansågos olika fina? Ex.: enljus och grenljus; dankar, mellanljus, storsljus och trettondagsljus; finljus och fähusljus.

33. Redogör i detalj för, hur grenljus åstadkommos!

Funnos benämningar på grenljusets olika delar? Ex.: ljusskalm 'arm på grenljus'.

Kunde ett grenljus benämnas efter antalet armar: treskängling, femskängling? Fanns särskild benämning på grenljus med 4 - 5 armar: ljuskrona?

34. Redogör i detalj för övriga metoder att åstadkomma särskilt fina ljus! Ex.: För att få ljusen krusiga tog man kol på fingret och ritade en krusrand längs ljuset, Härj. För att färga ljusen kokade man väggmossa i vatten och blandade detta vatten i talgen, Smål. Ljuset lindades i spiral med rött eller blått papper och doppades sedan åter i talgen, Jtl.

35. Redogör för bygdens seder och bruk i fråga om julljusen! Ex.: julljuset skulle "stå som julstjärna" hela julnatten, Vml.: fick ej flyttas från bordet, Gotl.; skulle stå kvar till tjugondagen, Jtl.; skulle tändas julafton, juldagen, trettondagen och tjugondagen, Uppl.; sattes ned i en panna med juldriccka, Ögl.; i en kruka med julöl, Ögl.; i bunkar med vatten, Uppl.; fick inte blåsas ut utan skulle släckas med sax, Uppl.

Julkvällsljuset var tvågrenat, Jtl. Det skulle vara ett tregrenigt julljus för varje barn, Smål. Julljuset skulle ha lika många grenar som det fanns barn i huset, Vgl.

36. Vad minns man om leverans av julljus till kyrkan? Ex.: Åsenborna skulle "kläda storkronan" (leverera ljusen till den stora kronan i Älvdalens kyrka), Dal. Ett ljus för varje

gård (kostljus)lämnades till spögubben, Dal. Kyrkljusen skulle sammanskjutas efter matlag och upptagas av sexmannen, Uppl. Sexman gick omkring i alla gårdar och tog upp kyrkljus i antal efter hemmanströg, Härj. Varje gård lämnade tre tregrensljus, vanligen de sämsta, till kyrkan, Jtl.

37. Minns man i bygden något om ljus av annat material än talg? Ex.: Beckljus tillverkades så, att en veke av skäktavfall drogs genom beck, sammansmält med talg, och därefter rullades mellan händerna.

Kådljus förfärdigades så, att garn av skäktavfall vreds ihop med tillhjälp av små tråkrokar och doppades i smält kåda, varefter vecken rullades mellan händerna, vilka mellan varje rullning måste doppas i kallt vatten.

Har tillverkning av vaxljus förekommit i bygden? Redogör i så fäll för densamma! Voro vaxstaplar i bruk i gårdarna? När och hur användes de? Voro vaxstapelställ kända? Hur voro de konstruerade?

38. Hur fäste man ett ljus intill väggen? Ex.: medelst en i ena änden kluven trästicka, som stacks in i en springa mellan två väggstockar (ljusklip; ljushållare; ljussticka); medelst en ljusstake av plåt (bläcka) eller mässing, vars skaft kunde stickas in i väggen (ljusplåt, ljusstake); medelst en leddad ljusarm, genom en ståndare av järn fäst i väggen eller spismuren.

Kunde man använda en tråkloss eller träpinne att sätta fast ljus eller ljusstump på? Ex.: lampeblock 'liten tråkloss, på vilken ljuset ställdes', profit 'träpinne med nubbar att sätta ljusstumpar på', ljusknekt 'anordning av trä eller metall, som stacks in i ljuspipan, och å vilken ljusstumparna fästes'.

39. Ljusstake (lysestake): Är ordet levande i målet? Finns annan beteckning för 'ljusstake': ljusfot, ljusknekt, lukarnastake?

Av vilket material voro i bygden befintliga äldre ljusstakar förfärdigade: trä, hökben, lera, bleckplåt, smidesjärn, tenn, mässing?

Funnos mera ovanliga slag av ljusstakar för särskilda ända-

mål? Ex.: ljusdalla 'en två alnar hög trästake på fot, vari ljusen sätts', lyktplutt, lyktstake 'ljusstake, som sättes in i en lykta'.

40. Krona (kruna)? Ljuskrone? Andra beteckningar för 'ljuskrone': ljuspipa, ljusring?

Finns i bygden några minnen av mycket primitiva ljuskronor? Ex.: Den forna ljuskronan i kapellet i byn Åsen i Älvdalen bestod av ett spinnrockshjul med borrarade hål, i vilka ljusen sutto, Dal. I Oxie härad i Skåne använde man en s.k. tärna, bestående av en liten stång, lodrätt fastspikad vid en bjälke i taket och i sin nedre ände uppbärande en liten rund träskiva, på vilken ett ljus stod, Skåne.

Minns man ljuskronor, bestående av ett enkelt träkors? Brukade man kläda träarmarna på något vis, t.ex. med granris? Minns man ljuskronor, bestående av en enkel takarm av järn?

Användes ljuskronor överhuvudtaget på annan plats än i kyrkan? Om de användes i gårdarna, när skedde detta: vid julen, vid bröllop, vid dans?

41. Känner man från bygden ett på logen använt ljusskydd, bestående av två vinkelställda bräden som väggar samt trekantiga brädlappar upptill och nedtill som tak och botten? Hur benämndes en sådan "loglykta": hytta, ljuskista, loakista, lysho, lyskista?

Var loglyktans botten försedd med olikstora hål, genom vilka spetsen av kåd- eller beckljus kunde stickas upp, under det att ljusens nedre del hängde fritt ned? Var loglyktan försedd med en hylla, med vars hjälp man kunde höja eller sänka ljuskällan?

42. Lykta (lyfta): är ordet levande i målet? Andra beteckningar för 'lykta': ljushållare, ljuslatta?

Finns särskilda beteckningar för lyktor av speciellt slag eller för speciellt ändamål? Ex.: blira 'lykta med genombrutna väggar', blissa 'vagnslykta'.

Beskriv de äldre, hemgjorda lyktor, som funnits i bygden? Var lyktan helt sluten? Hur kom man i så fall åt ljuspipan i lyktans botten? Eller fanns ett fyrkantigt hål i ena lyktväggen, varigenom lyktan alltid måste vändas från vinden? Eller fanns en lucka i någon av väggarna? Eller var en hel vägg för-

sedd med gångjärn? Varav bestod lyktans ramverk (trä? metall?)? Varav utgjordes det genomskinliga ämnet i lyktväggarna (horn? gåspennor? oxblåsa eller annan hinna ur djurkroppen? genombruten bleckplåt?)?

43. Beteckning för 'kolnad, icke brinnande del av ljusveke? Ex.: kåsne, skare, sköre, snike, snopp, snåte, tjyv (tyv)? för 'utbrunnen ljusveke': tjusatjänk? för 'snoppa (ett ljus)': skara, snyta?

44. Ljussax: användes sådan, eller brukade man snoppa ljusen med fingrarna?

Fanns annan benämning för 'ljussax'? Ex.: ljusklip, ljusnysa, ljusnäpa, ljusnäps, ljusskära, sljussnipa, sljussnoppa, ljussnäppa.

45. Lampa: var ordet i äldre tid levande i målet?

Beteckning för 'primitiv, svagt lysande lampa': blindick, blindöga, blunda, blura, glira, glisa, kola, plira, tinta, vargöga?

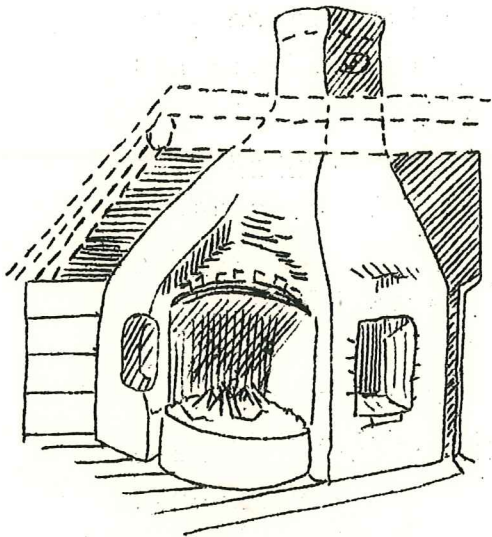
Minns man lampor av sten (lyssten), lera (lerlampa), horn, glas, järn, bleck? Beskriv dessa äldre lampors konstruktion! Stod lampan på ett underlag av trä (lampknubb)? på fot? på en hög träställning (dalla, lampkäring)? Var den försedd med något slags skydd mot drag (ljushatt, ljuskista)? Kunde en glaskula invid lampan användas som förstärkare av ljuset (skomakarkula)?

Vad slags material användes som fyllning (olja) i lampan? Ex.: rovolja, Vgl.Vml., tran Vgl.Bhl., tjära (tjärkoks Gotl.), sälsäck Gotl.Vb., fårtalg Hall., hästister Vgl., hampolja Uppl.

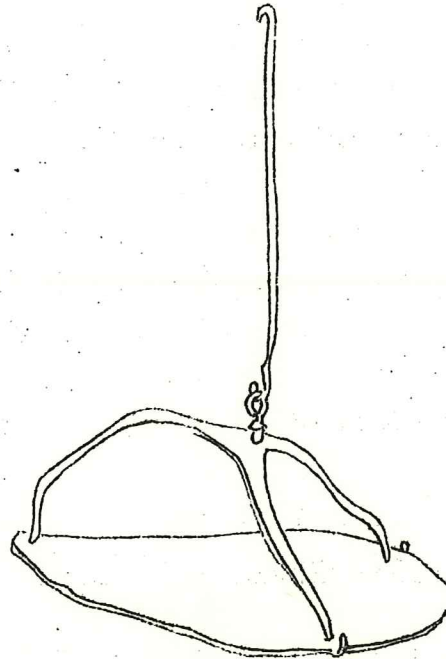
Beteckning för 'stelna' (om lampolja): kolna?

Varav utgjordes vecken i den primitiva lampan? Ex.: av en spån; av ett sävstrå (lampegräs); av en trasa; av växtmärg.

46. Angiv i största korthet (högst ett halvt blad!), dels när de första stearinljusen enligt de gamlas minne kommo till bygden, dels när moderna fotogenlampor (med glas och självsugande veke) började användas!

1. Eldstad med "lysspis"
Fatab. 1913, 174.

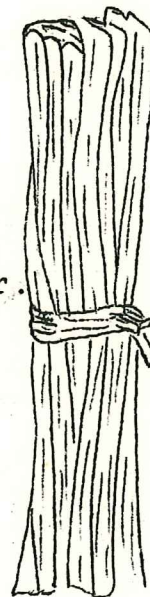

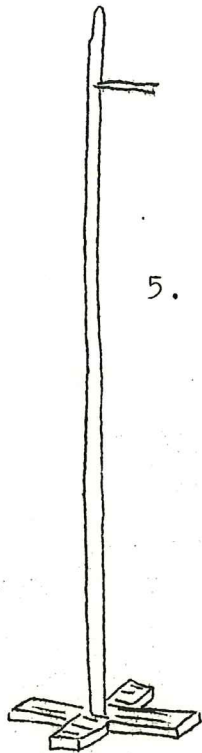
2. Hängande härd.
Fatab. 1913, 175.

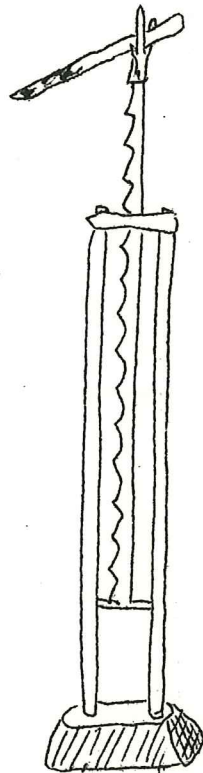
3. Ljuster-
panna.
Dalm.ordb.

4. Sping-
stickor.
Fatab. 1916
78.

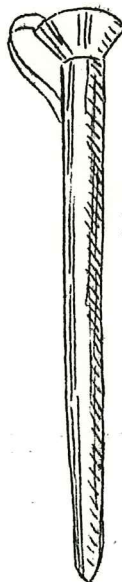
5. Lysekäring
Fatab. 1916, 79.

6. Lysekäring
Fatab. 1916, 79.

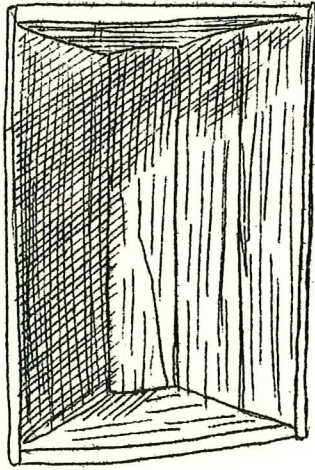
7. Bloss.
(stickljus)
Dalm.ordb.

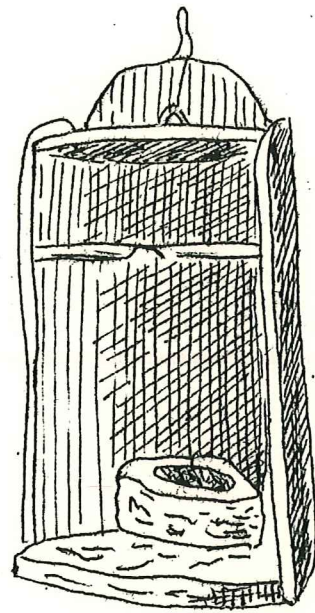
8. Ljuspipa.
Dalm.ordb.

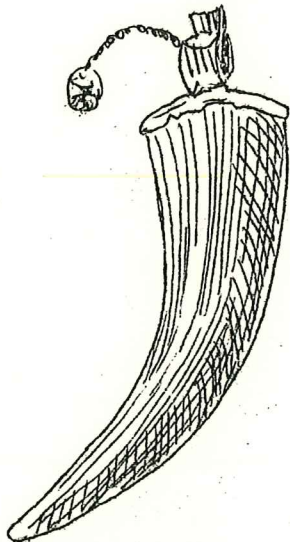
9. Kådljus.
Ögl.
Ambrosiani
60.

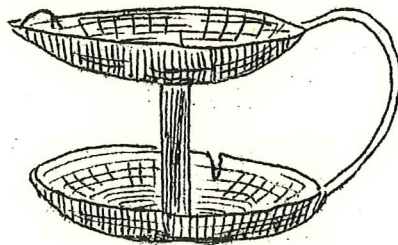
10. Loglykta. Smål.
Fataburen 1913, 177.

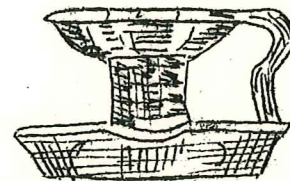
11. "Lyssten" i "lyskista".
Gtl. Fataburen 1913, 178.

12. Gruvlampa av horn.
Striberg, Vsml. N.M. 152, 454.

13. Lampa av järn
med droppskål.
Skåne. Ambr. 61.

14. Lampa av bränd
lera med droppskål.
Hall. Ambr. 61.